

Z A P I S I – N O T E S

Mrtvi so le tisti, ki se jih ne spominjamo ...

*Ob 75-letnici osvoboditve Auschwitza in ob
mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta*

*Preganjanje ljudi je zmeraj in povsod nesprejemljivo,
delovanje proti temu pa je začetek upanja;
in vsako upanje živi, dokler se ljudje spominjamo.
(Simon Wiesenthal)*

Podlaga nacističnemu radikalnemu antisemitizmu¹ naj bi bili katoliški protijudovski predsodki. A zadeva ni tako enostavna, saj je antisemitizem pojav 19. stoletja in ga niso izumili nacisti. Ti so razvili strahoten stroj z genocidno politiko zoper Jude v neponovljivih dimenzijah. Sovrašstvo do vsega judovskega je bilo za naciste nepopisno, zanje so bile npr. sinagoge »beznice, v katerih se skrivajo umazane pošasti, in še nikoli ni nobeden Jud molil k Bogu – Judje so pač obsedeni z demoni«. Sicer pa odpor kristjanov zoper Jude izvira iz prepričanja, da so Judi krivi za Kristusovo smrt, pravzaprav, da so Judi umorili Boga: »Jezusova kri se bo držala Judov vseh časov in vseh generacij do konca sveta«. Katoliki so bili prepričani, da so Judje sami krivi za svoje trpljenje. Za

---

¹ Antisemitizem – do 19. stoletja je bil antisemitizem največkrat verske narave in je temeljil na krščanski oz. muslimanski interpretaciji judovske vere (Judje kot tisti, ki so bili krivi za smrt Jezusa Kristusa), zaradi česar so bili Judje pogosto glavne tarče verskega nasilja in pregona. Ta oblika antisemitizma je nastrojena zlasti proti veri, zato ga imenujemo tradicionalni ali verski antisemitizem, in ne proti ljudem judovskega porekla, ki so prestopili v drugo vero. Druga oblika antisemitizma je ekonomski antisemitizem, ki temelji na stereotipnih predstavah o ekonomskem statusu in poklicih Judov. To je pripeljalo tudi do stereotipov o bogatih in pogoltnih ter brezsrčnih judovskih poslovnatih. Od konca 19. stoletja naprej je bila prevladujoča oblika antisemitizma rasni antisemitizem, ki korenini v antropoloških rasnih idejah iz obdobja razsvetljenstva. Tukaj nastrojenost proti Judom kot vernikom zamenja ideja, da so Judje določena rasna skupina in da so, ne glede na versko prepričanje in običaje, manjvredni oz. ne vredni.

holokavst² so vedeli vsi, pa nihče ni ukrepal. Tudi papež PIJ XII. ne in je v bistvu sledil protijudovski politiki, ki je temeljila na prepričanju o judovsko-boljševistični zaroti za uničenje krščanstva. Njegov molk o holokavstu je bil prej posledica strahu in nezaupanja do Judov kot pa diplomatske strategije in zavezanosti k nevtralnosti. Njegova nemoč, da bi se odzval na strahote holokavsta, je več kot njegova osebna napaka. Že od leta 1942 je papež dobival zanesljive podatke o podrobnostih »končne rešitve«, a ni ukrepal.

Holokavst predstavlja sistematični genocid Judov, ki ga je izvajala nacistična Nemčija v obdobju 1933–1945. Masovno se je ta masaker nad Judi, pa tudi nad Romi in Sinti, začel po Wannseejski konferenci januarja 1942, ko je bil sprejet program »dokončne rešitve« judovskega vprašanja v okupirani Evropi /Heydrich, Himmler,³ Rosenberg,⁴ Globocnik idr./ To konferenco je vodil vodja SS Heinrich Heydrich⁵ v vili na Gross Wannseeju 20. januarja 1942. Tam so nacistični voditelji sprejeli »*dokončno rešitev*« oziroma »*Endlösung*«,

² Holokavst /gr. HOLOKAUSTOS: *holos-celota; kaustos-zažgan*/. V grški mitologiji pomeni vrsto žgalne daritve, pri kateri se darovana žival povsem zažge. Judje uporabljajo namesto holokavst termin šoa (heb. HaShoah – katastrofa). Biblijska beseda šoa je postala ustaljen hebrejski pojem, zlasti v Evropi in Izrealu, ki označuje holokavst v 40. letih 20. stoletja. Predvsem zaradi teoloških razlogov večina Judov raje uporablja izraz šoa, saj z besedo holokavst povezujejo antične grške poganske obrede.

³ Heinrich Himmler (7. 10. 1900–23. 5. 1945). Že leta 1923 je sodeloval v spodletelem »pivniškem puču« in se tudi formalno pridružil nacistični stranki. Nikoli se sicer ni prebil v Hitlerjev najožji krog zaupnih sodelavcev, je pa imel neomajno moč in je s svojo SS sejal grozo in smrt. Bil je ustanovitelj prvega, eksperimentalnega koncentracijskega taborišča Dachau pod vodstvom SS. To je bilo »*zgodno taborišče*« in učni poligon za SS za vsa prihodnja koncentracijska in uničevalna taborišča. Taborišča, ki jih je nadzoroval, so ostala »*skrivna kraljestva smrti*«. Himmler je sam razvijal metode pobijanja, da bi počistil raso, in je dobesedno tonil v rasno obsedenost.

⁴ Alfred Rosenbeg (12. 1. 1893–16. 10. 1946). Bil je zagrizni antisemit in je položil temelje holokavsta. Svojo rasno ideologijo je zakoličil v knjigi Mit dvajsetega stoletja, ki je bila poleg Hitlerjevega Mojega boja osrednje besedlo nacistične ideologije. Rosenbergov antisemitizem je tlakoval pot holokavstu, on sam pa je postavil doktrino sovraštva, ki je poskrbela za zagon uničenja Judov.

⁵ Reinhard Heydrich (7. 3. 1904–4. 6. 1942). Bil je tesen Himmlerjev sodelavec in šef SD – Sicherheitsdienst (varnostna služba, ustanovljena marca 1931, ki je opravljala tudi obveščevalno dejavnost). Najprej je služil kot vodja varnostne službe paravojaške skupine SS, bil je podrejen le führungu Adolfu Hitlerju in vodji SS Heinrichu Himmlerju. Na tej poziciji je vodil tajno nacistično policijo Gestapo. Heydrich, ki je začel kot mornariški častnik, po odpustu iz mornarice pa se je pridružil nacistom, je hitro napredoval v nacističnih rangih. Kot njegov mentor Himmler je tudi on o svojih sodelavcih zbiral neprijetne informacije, jih izsiljeval in jim grozil ter tako hitro napredoval na sam vrh. Imel je mnogo vzdevkov, Hitler ga je imenoval »*mož z železnim srcem*,« podrejeni pa »*mesar*«, »*rabelj*« in »*Himmlerjev zlobni genij*«. Konec leta 1941 je postal guverner Češke in Moravske. 27. maja 1942 sta Čeh Jan Kubiš in Slovak Jozef Gabčík nanj izvedla bombni atentat v Pragi. Heydrich je bil v njem hudo ranjen in je teden dni kasneje umrl za gangreno. Neuradno je veljal za 3. človeka v Rajhu.

kjer so dorekli sistematični množični poboj Judov in drugih manjšin v koncentracijskih taboriščih.⁶ Zapisnikar tega sestanka je bil še eden izmed zloglasnih nacistov **Adolf Eichmann**.⁷

V holokavstu je bilo uničenih 6 milijonov Judov, od tega 587 slovenskih,⁸ največ 392 Judov iz Prekmurja. Judje imenujejo holokavst **ŠOA/SHOAH**, velika katastrofa, nesreča ... Spominu na holokavst je posvečen 27. januar, to je dan, ko so leta 1945 enote sovjetske Rdeče armade osvobodile koncentracijsko taborišče Auschwitz oz. Auschwitz-Birkenau. V največjem nemškem koncentracijskem in uničevalnem taborišču v okupirani Poljski je izgubilo življenje okoli 1,1 milijona Judov in še 250.000 drugih jetnikov, Romov, Sintov, Slovanov. Tudi 1331 Slovenk in Slovencev. »Dokončna rešitev« je predvidevala uničenje 11 milijonov ljudi, večinoma Judov na Poljskem in v SZ. Za realizacijo tega projekta so bila namenjena tri taborišča na vzhodu, in sicer Belzec, Sobibor in Treblinka. Eksekutor projekta od spomladi 1942 do jeseni 1943 je bil avstrijski SS in nacist slovenskega rodu Odilo Globocnik.⁹ V tem času so pomorili 2,5 milijona Judov.

⁶ Koncentracijska in uničevalna taborišča – zgrajena z namenom prevzgoje oziroma uničenja. V njih so bili zaprti režimski nasprotniki, »sovražniki ljudstva«, tujci, pripadniki etničnih manjšin idr. V nacistični Nemčiji so bila prva koncentracijska taborišča ustanovljena leta 1933 (Dachau že marca 1933), njihovo število pa se je v letih 1938–1942 povečalo za štirikrat. V tem času so številna postala del mašinerije sistematičnega morjenja Judov in drugih »nevrednih« skupin. V koncentracijskih taboriščih so do skrajnosti izkoriščali njihovo delovno silo, zaporniki so umirali zaradi trpinčenja in zaradi posledic medicinskih poskusov, podhranjenosti, epidemij, slabih higienskih razmer. V uničevalnih taboriščih so zapornike množično ubijali v plinskih celicah, trupla pa sežgali v taboriščnih krematorijih, ali zakopali v množična grobišča. V nemških koncentracijskih taboriščih je umrlo 9863 Slovencev, v italijanskih 2178, v madžarskih 37 in v hrvaškem Jasenovcu 282. Od vseh simbolov nasilja in izprijenosti, ki jih v zgodovini druge svetovne vojne kar mrgoli, imajo največji naboj prav koncentracijska taborišča.

⁷ Adolf Eichmann (19. 3. 1906–31. 5. 1962, Ramla, Izrael). Skoval je izraz »*dokončna rešitev*« – »*Endlösung*«, s katerim so nacistični veljaki označili »*rešitev judovskega vprašanja*« v Tretjem rajhu. To »*rešitev*« so videli v genocidu celotne judovske populacije in vseh skupnosti v okupiranih območjih Evrope. Eichmann je bil visoki nacistični uradnik in vodilni pripadnik SS, nemški vojni zločinec. Nadzoroval je uresničevanje programa popolnega uničenja Judov, pa tudi Romov in Slovanov, in bil odgovoren za logistiko »*dokončne rešitve*«. Njegovo ime je simbol za popolno grozo in zlo 20. stoletja. Mnogi ga označujejo za »*šefa judovskega referata*« v morilski centrali SS.

⁸ Število slovenskih žrtev holokavsta še ni dokončno. Med državami z največjim številom žrtev holokavsta izstopajo Poljska (3 milijoni), Sovjetska zveza (1 milijon), Češkoslovaška (267.000), Romunija (469.000), Madžarska (569.000), Nemčija (160.000), Nizozemska (107.000), Litva (135.000), Grčija (70.000), Jugoslavija (60.000), Francija (83.000), Latvija (80.000) in Avstrija (65.000).

⁹ Oto Lotario Globocnik (21. 4. 1904–31. 5. 1945). Policijski general, avstrijski nacist in vojni zločinec slovenskega rodu. Je eden najodgovornejših nacističnih funkcionarjev za pomore milijone Judov v holokavstu.

Simbolj holokavsta ostaja največje nemško uničevalno taborišče v okupirani Poljski – Auschwitz. Nacistični taboriščni kompleks Auschwitz, ki so ga sestavljala tri najpomembnejša taborišča, in sicer koncentracijsko taborišče Auschwitz I., uničevalno taborišče Auschwitz II. (Auschwitz-Birkenau) in delovno taborišče Auschwitz III. (Auschwitz-Monowitz) je 27. januarja 1945 osvobodila sovjetska Rdeča armada. Našli so le nekaj tisoč (cca 7.200) živih okostnjakov in na kupe trupel. Sredi januarja 1945 so namreč enote SS začele z evakuacijo okoli 60.000 taboriščnikov Auschwitza, ki so jih prisilili na »*marš smrti*«, v katerem so jih želeli premestiti v taborišča na zahodu, pri čemer so se jim pridružili tudi taboriščniki iz drugih taborišč. Taboriščniki so trpeli zaradi hladnega vremena, lakote in splošnega pomanjkanja, veliko jih tega pohoda ni zmoglo, to pa je pomenilo njihov konec. Kdor je namreč zaostal oz. ni zmozel nadaljevati poti, je bil ubit.

Naj spomnimo: v kompleksu Auschwitza je bilo najhujše uničevalno taborišče Auschwitz-Birkenau, ki je bilo del projekta »*končne rešitve*« judovskega vprašanja. Sicer pa so prvi center za množično pobijanje Judov odprli v Chelmnu na Poljskem, kjer so od decembra 1941 po 50 Judov dnevno uničili v zaplinjevalnem kombiju. Prvo plinsko celico so zgradili v Belzecu na vzhodu okupirane Poljske in je začela delovati marca 1942. Spomladi in poleti 1942 so podobna taborišča odprli v Sobiboru in v Treblinki, plinske celice pa so

namestili še v taborišču Majdanek. A največji uničevalni center za množično in industrijsko ubijanje Judov je postal Auschwitz-Birkenau, kjer so nacisti začeli krvavi ples februarja 1942. Postal je končna postaja za Jude iz Nemčije, Francije, Belgije, Nizozemske, Italije, Srbije, Slovaške, Romunije, Hrvaške, Danske, Finske, Norveške, Bolgarije, Madžarske in Grčije. V tem kolesju je bila uničena tudi večina slovenskih Judov iz Prekmurja, občutili pa so ga seveda tudi mnogi drugi taboriščniki iz okupirane Evrope, med njimi veliko Slovenk in Slovencev. V tem največjem uničevalnem taborišču so nacisti razvili patentirani najbolj učinkoviti način ubijanja Judov. V šestih taboriščih na »vzhodu« so nacisti skupaj usmrtili več kot 3 milijone Judov, torej več kot polovico vseh žrtev holokavsta. Za vestno uresničevanje tega projekta je skrbel poveljnik taboriščnega kompleksa Rudolf Franz Ferdinand Höss.¹⁰ Höss je »dokončno rešitev judovskega vprašanja« dosledno izpolnjeval, v Auschwitzu je dal zgraditi plinske celice in krematorije, v katerih je bilo mogoče v eni uri ubiti okoli 2.000 ljudi. Tik pred osvoboditvijo taborišča je zbežal v Nemčijo, vendar so ga pozneje ujeli in ga obsodili na smrt z obešanjem. Obsodba je bila izvršena 16. aprila 1947 le nekaj metrov od krematorija v osrednjem delu taborišča Auschwitz.

Z okupacijo in razkositvijo Slovenije leta 1941 se je začelo tudi silovito in načrtno nacistično preganjanje slovenskih Judov, zlasti na nemškem okupacijskem območju. Šele tedaj so začeli bežati tisti Judje, ki so to tedaj finančno in logistično sploh še zmogli, med njimi tudi Marko Rosner, mariborski tekstilni industrialec, ki je poprej še usodno posegel v del zgodbe o otrocih Vile Emme, in ki je bil tudi zelo prosvetljen kapitalist in ustanovni donator Slovenske akademije znanosti in umetnosti. V Sloveniji so radikalno čiščenje Judov doživele zlasti pokrajine, ki jih je zasedla nemška oblast, s čimer je Ljubljana z okolico kot del italijanskega zasedbenega ozemlja postala prvo zatočišče za bežeče Jude. Konec avgusta 1941 je bilo v Ljubljani nekaj več kot 400 judovskih beguncev iz nemških okupacijskih ozemelj, iz Nemčije in Avstrije, ter v vedno večji meri iz Hrvaške. Tako je konec aprila 1941 v Ljubljano prispelo 55 avstrijskih in nemških Judov, ki so bili najprej nastanjeni v begunskem centru v Leskovcu pri Krškem. Do maja jih je prispelo že skupaj 108. Pridružili so se obsežnemu valu slovenskih beguncev iz nemškega okupacijskega območja, ki je pred nemškim preganjanjem bežalo na italijansko okupacijsko območje, kjer okupacijske oblasti niso izvajale tako radikalnih ukrepov.

---

¹⁰ Rudolf Höss (25. 11. 1900–16. 4. 1947), član NSDAP in SS. Bil je poveljnik prvega koncentracijskega taborišča Dachau, v katerem so nacisti proučevali metode razčlovečenja nasprotnikov nacizma in hkrati razvijali uničevalni stroj za množično uničevanje manjvrednih ras. Dachau je bil v bistvu učni center, v katerem so se usposabljali pripadniki SS za naloge v vseh naslednjih taboriščih. Nad delom prvega taborišča je bdela vodja SS Heinrich Himmler.

Do kapitulacije Italije v letu 1943 je bil odnos do Judov na italijanskih zasedbenih ozemljih v primerjavi z nemškimi neprimerno boljši. Judje v Ljubljani so se lahko organizirali in z okupacijskimi oblastmi vzpostavili določen dialog, saj so imeli za seboj zaščito italijanske judovske reševalne organizacije DELASEM; znamenit posrednik z oblastmi je bil Evgen Bolaffio, ljubljanski vinski veletrgovec. In vendar so se tudi pod italijansko zasedbo dogajale deportacije; znamenit in posebej tragičen je primer družine Alles Percy iz Ljubljane, ki so bili deportirani v Italijo. Razmere so se na območju Ljubljane in Ljubljanske pokrajine drastično spremenile, ko so Nemci okupirali severni in srednji del Italije in seveda prejšnje italijansko okupirano območje v Sloveniji. Začelo se je radikalno preganjanje Judov na Tržaškem in Goriškem; posledice so bile usodne za obe skupnosti. Na tem območju je deloval eden najbolj vdanih nacistov slovenskega rodu Odilo Globocnik. Po italijanski kapitulaciji in potem, ko je opravil krvavo delo »na vzhodu«, je vodil tržaško Rižarno. Bil je tesni Himmlerjev sodelavec in najbolj dosledni uresničevalec projekta »končne rešitve« na vzhodu. Preizkušene metode iz Poljske je skupaj z ekipo uničevalcev dobesedno prenesel na tržaško območje in do konca vojne izvajal genocidno politiko. Za mnoge je bil ta krvavi zločinec v senci bolj znanih imen, kot so Hitler, Himmler, Eichmann in drugi. Portal Listverse ga, denimo, na lestvici zlobnih nacistov uvršča na šesto mesto. Globocnik je bil eden najbolj zverinskih in najokrutnejših morilcev Judov in Poljakov, kar jih je dalo 20. stoletje, judovski likvidator in barbarski uničevalec Judov, je o

njem zapisal Heinz Höhne. Od septembra 1943 je bil v Trstu višji vodja SS in policije v operacijski coni Jadransko primorje in je vodil boj proti osvobodilnemu gibanju. Tudi v Trstu je zahteval »*absolutni monopol nad reševanjem judovskega vprašanja*«. Nekateri zgodovinarji in drugi poznavalci holokavsta ga označujejo za pravo »*pošast*« in za glavnega »*rablja*« v tržaški Rižarni. Po koncu vojne se je skrival v koroških gorah, in ko ga je v bližini Belega jezera prijela zavezniška patrulja, je naredil samomor. A na slovenskem območju nismo imeli samo Globocnika, tudi med domačimi kolaboranti jih je bilo kar nekaj, ki so pridno pomagali pri uresničevanju ukaza »*dokončne rešitve*« judovskega vprašanja. Nemške zasedbene oblasti so s pomočjo kolaborantske vlade in Hacinove policije v Ljubljani v septembru 1944 aretirale še 32 preostalih Judov v Ljubljani in jih odpeljale v delovna in koncentracijska taborišča. V mnogih družinah ljubljanskih Judov po vojni ni bilo nobenega preživelega več, kar nekaj jih je tudi padlo v sestavi partizanskih odporiških sil. Leto 1944 je bilo tako za večino slovenskih Judov usodno: ne le, da so potem, ko je Nemčija prevzela oblast na Madžarskem, med aprilom in oktobrom tega leta deportirali vse prekmurske Jude, tudi osrednja Slovenija je svoje Jude izgubila v tem času, ko je bil konec vojne že v dogledu in so proti središču Evrope prodirale zavezniške osvobodilne sile. Imamo pa na ljubljanskem območju tudi nekaj primerov rešenih Judov, za katere je pri okupacijskih oblasteh posredoval škof Gregorij Rožman.

Najbolj dosledno je bil holokavst izveden v Prekmurju. Deportacije in holokavst v Prekmurju so bili najbolj učinkoviti in katastrofalni, saj je bila Hitlerjeva zahteva po dokončnem uničenju Judov tako rekoč v celoti izpolnjena. To je bil prvi korak na poti dokončnega izbrisa prekmurskih Judov iz javne in socialne memorije. »*Endlösung*« v Prekmurju pomeni učinkovito dejanje, izbris, ki je sinonim za aretacije, izselitve in množične usmrtitve v koncentracijskih taboriščih. Zaradi izjemne učinkovitosti množičnih deportacij, ki so se zgodile v predzadnjem letu druge svetovne vojne, je Slovenija uvrščena med države, ki se »*lahko pohvalijo*« z neverjetnim uspehom, saj je bilo uničenih 86,6 % Judov (nekateri navajajo celo več kot 90 %, dokončno število žrtev holokavsta namreč še vedno ni znano). Glede na število žrtev holokavsta spada Slovenija med tiste evropske države, v katerih je bil ta Hitlerjev ukaz skoraj v celoti izpolnjen. Zato je o holokavstu treba govoriti tudi v Sloveniji in se te tragedije spominjati! Tudi zaradi tega, ker bodo žive priče tega zla počasi odšle in ker je tudi njihov spomin že močno obledel. Na spominjanje je opozoril tudi največji lovec na nacistične vojne zločince Simon Wiesenthal, ki je dejal, da bo vsako »*upanje, da se groze holokavsta ne bodo več ponovile, živelo le toliko časa, dokler se bodo ljudje spominjali*«. Ali pa misel Alfreda Kerra, da so »*mrtvi le tisti, ki se jih ne spominjamo*«.

Med oblike spominjanja sodijo tudi strokovne ekskurzije mladih v muzej-ski kompleks Auschwitz. Lani ga je obiskalo 2,3 milijona obiskovalcev, med njimi tudi veliko mladih iz Slovenije. Mnogi po obisku onemijo, nekateri pa svoje vtise strnejo na papirju in jih objavijo v različnih medijih, v glavnem na spletu in v šolskih glasilih. Zelo ilustrativni se mi zdijo vtisi ene od študentk, ki se je naslonila na pričevanje enega od preživelih taboriščnikov in povzela svoje vtise iz obiska v Auschwitzu oz. v Auschwitz-Birkenau. »Pričevanje Prima Levija¹¹ nekoliko spominja tudi na današnje razmere: vlak se je dvakrat ali trikrat ustavil sredi polj, kjer so odprli vrata vagonov in dovolili jetnikom, da so šli ven, vendar se niso smeli oddaljiti od tirov niti se umakniti na samo ... Esesovci, ki so nas spremljali, so se neprikrito zabavali, ko so videli, kako moški in ženske počepajo, kjer morejo – po peronih in med tiri. Nemški potniki pa so odkrito izražali gnus: takšni ljudje si zaslužijo svojo usodo, saj vendar vidimo, kako se obnašajo. Niso Menschen, ljudje, temveč živali; to je jasno kakor beli dan.' Ne zelo drugačno je bilo poročanje nekaterih konservativnih in senzacionalističnih medijev pri nas, ki so pisali o divjih hordah, ki puščajo smeti povsod in si jemljejo pravico uničevati tujo lastnino, le nekaj mesecev nazaj. Vse to priča o živosti in vsenavzočnosti rasizma tudi danes. V eni izmed hiš so bili po hodniku obešeni portreti taboriščnikov. Ko sem si jih natančno ogledala, sem videla, da sta pod portreti zapisana datumi prihoda v taborišče in datum smrti. Zelo hitro sem ugotovila, da je bila povprečna doba bivanja v taborišču tri mesece. [...] Razstavljeni so bili tudi kovčki in na enem izmed njih je pisalo moje ime. V tistem trenutku me je zadelo. Žrtev bi lahko bila tudi jaz. [...] Do takrat je bila moja osebnost prepojena z grozo in hkrati z zanikanjem, ki pa se je popolnoma razblinilo v plinski celici. Bila je drugačna, kot sem si jo predstavljala, zelo majhna. Na stenah so bili še vedno odtisi nohtov ljudi, ki so v obupu, ko jih je zajel smrtonosni plin Zyklon B, najverjetneje želeli zbežati. Prizor je bil presunljiv in zavedanje o velikem številu žrtev, ki so umirale v mukah v prostoru, v kateremu stojiš, je bilo nedojemljivo. Zavedala sem se, da še vedno hodim po človeških ostankih, saj so tla posipali s pepelom umrlih. Spoznala sem, da je to najverjetneje najbolj preklet kraj na zemlji, saj je videl največ groze in krvi. Ko sem se vrnila domov, sem začela veliko premišljevali tudi o slikah ljudi, ki smo jih videle na stenah, preden so nacisti začeli ljudi tetovirati, saj je bilo očitno slikanje preveč human način ravnanja z Judi. Še danes imam pred očmi sliki dveh slovenskih sester. Ko sem sliko pogledala

¹¹ Primo Levi (1919–1987), torinski Jud, kemik in pisatelj, ki je preživel Auschwitz. Med drugo svetovno vojno je bil aretiran kot član odporniškega gibanja in deportiran v Auschwitz. Svoje izkušnje v koncentracijskem taborišču je opisal v dveh klasičnih memoarjih. Med njegovimi poznejšimi deli je najbolj znan Periodni sistem, čeprav so bila dobro sprejeta tudi njegova druga leposlovna dela. Italo Calvino ga je imenoval kot »enega najpomembnejših in najbolj nadarjenih pisateljev našega časa«.

prvič, se mi je zazdelo, da sta ženski srednjih letih, shujšani, že malo osiveli in zgubani, ko pa sem pogledala datum rojstva, me je zadela groza, saj sta bili stari šestnajst let. Vsa groza se je še povečala z vstopom skozi 'vrata smrti', ko smo prišli na kraj, kjer je v plinskih celicah umrla večina žrtev Auschwitza (več kot milijon). Veliko večji in kake tri kilometre oddaljen Auschwitz II-Birkenau je imel zelo pomembno vlogo pri množičnem uničevanju Judov, pa tudi Romov in Slovanov«. To je bil »pekel na zemlji«.¹²

Posledice holokavsta so bile za slovenske Jude usodne. Po tej tragediji si slovenska Judovska skupnost nikoli več ni opomogla in je še danes najmanjša judovska skupnost v Evropi. Živih prič holokavsta v Sloveniji počasi ne bo več. Tudi sicer jih je iz leta v leto manj. Mnogi preživeli svojih zgodb o trpljenju in popolnem razčlovečenju, ki so ga doživljali v nemških taboriščih, niso nikoli povedali in so molčali do smrti. Mnogi kraja trpljenja niso nikoli več obiskali, ker tega preprosto niso mogli storiti. Tudi zaradi strahu, ki je ostajal v njih. Travma preživelih holokavsta je izredno specifična, tudi zato, ker izkušnje razosebljenja, preganjanja in brutalnega morjenja ljudi zgolj zato, ker je posamezniku pripisana biološka in kulturna drugačnost, niso vezane na nikakršno zavestno delovanje, osebno krivdo ali odgovornost, zaradi česar so preživeli podvrženi še posebej brutalni izkušnji totalnega razčlovečenja in njenim trajnim osebnim in transgeneracijskim posledicam. Ta tragična evropska zgodovinska epizoda žal tudi Sloveniji in slovenskim Judom ni bila prihranjena.

Novodobno relativiziranje krivde in prevrednotenje zgodovine (enačenje rabljev in njihovih žrtev) spregleduje nekatera globalna dejstva in posledice tako medvojnega holokavsta kot tudi povojnega antisemitskega nasilja na območju celotne vzhodne Evrope. Tudi po vojni se je razplamtel radikalni antisemitizem in Judje so se iz teh predelov odseljevali tudi zato, ker so jih ljudje imeli za Nemce. Te pa so zaradi medvojnih grozot zelo sovražili¹³. Čeprav so se najprej odseljevali v zahodno Evropo, je bil njihov končni cilj zapustiti Evropo in oditi ali v Veliko Britanijo ali v ZDA. Največ pa jih je želelo oditi v Palestino in po letu 1948 v novo ustanovljeno državo Izrael. Tja je odšla tudi več kot polovica prekmurskih Judov, ki so preživeli holokavst. Posledice tega povojnega antisemitskega nasilja (v Sloveniji pa bolj kot antisemitizem nacionalizacija premoženja, ki je Judom zadala dodatni udarec), so bile strahotne in njihove dimenzije še danes niso docela razjasnjene. Predeli vzhodne Evrope, v katerih so nekoč živeli Judje, so se nepreklicno spremenili. Še zlasti

¹² Darja Zaviršek, Razumevanje travme holokavsta v socialnem delu (<https://www.revija-socialnodelo.si>; 19. 09. 2019).

¹³ Iz Poljske je pobegnilo 200.000 Judov, iz Madžarske 18.000, iz Romunije 19.000 in iz Češkoslovaške 18.000 Judov.

težko je bilo prepoznati Poljsko. V nekoliko manjši meri je to veljalo kar za celotno vzhodno Evropo. Do leta 1948 je ta del postal še veliko bolj kot v Hitlerjevem obdobju »Judenfreni«. Za večji del Jugoslavije in tudi za Sloveniji to ni bilo »potrebno«, saj je bilo še zlasti na Slovenskem Hitlerjevo naročilo o »dokončni rešitvi judovskega vprašanja« izpolnjeno že med vojno. Povojno dogajanje moramo obravnavati v kontekstu širšega dogajanja v Evropi, zlasti še na njenem vzhodnem delu. Zaradi nasilnega preseljevanja prebivalstva je iz teh predelov vse bolj izginjala večkulturnost, kot še nikoli v novejši zgodovini. Iz Slovenije ni bilo mogoče izgnati praktično nobenega Juda, ker jih po odhodu v Izrael in ZDA tudi v Prekmurju ni bilo več. S tem pa je žal tudi iz te slovenske pokrajine izginila značilna multikulturnost.

Marjan Toš